

Bókay Antal

Vágyom, tehát vagyok – Freud szubjektumelmélete Derrida olvasatának tükrében

102 éve, 1920-ban jelent meg a *Jenseits des Lustprinzips* (Freud, 1920), ez a talányos, nagy mű, amelynek nehéz lenne túlértékelní jelentőségét. Az *Álomfejtés*, majd a *Három értekezés a szexualitás elméletéről* után ez a harmadik nagy munka, mely két évtizednyi terápiás tapasztalat nyomán nemcsak metapszichológiai alapokat teremt az addig mondottak mögé, hanem egy önismereti/terápiás gyakorlatra épülő „spekuláció” (ez Freud kifejezése saját gondolkodására), *mise en abyme* narratívájával körvonalaz egy átfogó pszichoanalitikus szubjektum-elméletet, létrehozza a személyesség új felfogását és új olvasási módját. Az *Álomfejtés* hetedik, metapszichológiai fejezete a lelki struktúra, a *lelki jelentés-képzés* analitikus elméletét, a személyesség egyfajta radikálisan új *episztemológiáját* nyújtja. A *Túl az örömelven* (Freud, 1923)¹ már a *lelki történet, az önteremtés*, a saját sorsot létrehozó heterogén folyamat leírását kísérli meg. A könyv jelentőségét emeli az a tény, hogy ez lesz a kései Freud koncepció megalapozó írása. Freud 1915 és 1917 között már tett kísérletet egy metapszichológiai összefoglalásra, de az elkészült írások nem tudtak egységes koncepcióvá összeállni, Freud akkor feladta a tervet. A *Túl az örömelven* az új, immár koherens (bár dekonstruktív) kísérlet, a pszichoanalitikus szubjektum-elmélet tartamában és módszertanában is minden korábbi elképzelést összefogó és megújító megfogalmazása.

Sokatmondó, talán enigmatikus az, hogy Derrida az 1976-os szemináriumától², a *Life/Death*-től kezdve milyen kitartóan kutatta Freud 1920-as, nem kevésbé talányos

¹ A könyv magyarul 1923-ban jelent meg *A halálöszön és az életöszönök* címmel, alcímként idézőjelben német nyelven az eredeti cím szerepelt. A fordító Kovács Vilma volt, a címlap közli, hogy „Az előszót írta és a fordítást átnézte Dr. Ferenczi Sándor”. Érthetetlen és elfogadhatatlan az eredeti cím „átpoetizálása”; az örömelv és az azon túl-lét az egész könyv alapvető témája, az élet- és halálöszön csak az utolsó két fejezetben lesz lényeges. Tanulmányomban ezért „Túl az örömelven” címen utalok a magyar megjelenésre is. A magyar fordítás (ellentétben a Belső EGÉSZ-ség Kiadó adatával, mely 1920-at ad meg) az 1923-as német nyelvű harmadik kiadás alapján készült. Ez azért érdekes, mert Freud az új kiadásokhoz javító-bővítő megjegyzéseket tett még 1925-ben is. A magyar kiadás jelentős hibája, hogy Freud dőlt betűs kiemeléseit nem hozza.

² A szeminárium szövege csak 2019-ben jelent meg *La vie la mort. Séminaire (1975-1976)* címmel (Paris: Éditions du Seuil). A hosszú ideig nem publikus szeminárium szövege később jelentősen átdolgozva része lett

nagy művét. A *Túl az örömelven*ben Derrida a szubjektivitás narratívájának, önteremtésünknek dekonstruktív formáit, lépéseit vélte megtalálni. Kulcskérdése az, hogy Freud hogyan írja (vagy éppen hosszasan nem írja) felül az örömelvet, a vágy totalitásra törekvő logocentrikus szerveződési formáját, miközben az élet-írásban mégis megmutatja a halálöszön, a halál nyomát, egyfajta álommunka módon az ismétlési kényszer dekonstruktív nyomhagyó aktivitását. Különös fordulat Derrida interpretációjában az, hogy ezeket a metapszichológiai folyamatokat Freud önéletírásaként, önteremtő írásaként is értelmezi.

Derrida mai olvasója azonban azt érzi, hogy ezen aspektus, a pszichoanalízis nagymesterének leleplezése mögött egyfajta önleleplezés is működik. Derrida nemcsak Freud rejtett önéletírását fedezi fel, hanem ez a felfedezés önmagáról, a filozófus személyéről is árulkodik. Ez egyben az önfelfedezés és az „önárulás” gesztusa is Derridánál és általa kimondva Freudnál is. Freud lelepleződik, de jól látjuk, hogy Derrida maga is megpróbálja kivédeni, hátrítani saját halál-írás szorongásait. Ha mi olvasók nem állunk ellen, és hajlandók vagyunk azonosulni e kettős történéssel, akkor mi is megtapasztaljuk a halálöszön nyomait viselő gyászmunkát, a különben megtagadott, bennünk és előttünk a két szerzőben rejlő kivédhetetlen melankóliát. A következőkben kettős olvasatra teszek kísérletet: Derrida szeminárium-szövegén keresztül olvasom Freud metapszichológiai könyvének koncepcióját.

A két könyv, a *Túl az örömelven*, illetve olvasata, a *La vie la mort* olvasásához elkerülhetetlen annak az átfogó keretnek a jelzése, amelyben Freud szubjektumelmélete és elsősorban a *Túl az örömelven* koncepciója elhelyezhető. Freud életművében, a pszichoanalízisben a személyesség újféle ontológiáját gondolja el, a szubjektivitás koncepcionális kereteit tekintve túllép a *cogito* önreflexivitásán, a logikus, logocentrikus megismerés textusán, és felismer, megmutat, sőt (a terápiában, mely mindig elsődleges minden tézishöz, spekulációhoz képest) megcselekszik egy radikálisan új önteremtő önreflexivitást. Ez már az 1900-as *Álomfejtéstől* kezdve megtörténik. Ott egy sajátos, a neurotikus terápiában felsejlő és annak nyomán megfogalmazódó strukturálódás, a tudatos, tudatelőtt és tudattalan hármasa, a tudattalan heterogén, dekonstruktív jelentésteremtő hatása írja újra a hagyományos szubjektivitás felfogást.

A *Túl az örömelven*, húsz évnyi terápiás tapasztalat nyomán, már egy újabb, az előbbit megőrizve átíró módú szubjektum-ontológiát fejt ki. A struktúra, a személyesség destruktív-dekonstruktív pszichoanalitikus strukturáltsága *ki-egészítéseként* (vagy éppen felül-írásaként) itt születik meg az önteremtés ontológiai értelemben vett *folyamatszerűségének*, pontosabban *cselekvés-szerűségének* felismerése, és az ilyen esszenciális folyamatszerűség alapján lehetséges szubjektum-felfogás megfogalmazása. Előzetesen: ez az *élet*, illetve Derrida könyvcímét idézve az *életihalál* önteremtő, léletteremtő szerepének az állítása és spekulatív analízise. Freud e könyvben nem a szelfről beszél, nem az én – ösen – felettes én struktúráról, hanem *a személyesség folyamatszerűségéről, cselekedetekben létezéséről szól. Az Álomfejtés* freudi szubjektumteóriája a tudatos és a tudattalan, vagyis a referenciális és a figuratív

Derrida egyik legfontosabb, *La carte postale: De Socrate à Freud et au-delà* című könyvének. (Paris: Flammarion, 1980.)

megformálás felismerésén alapul. A *Túl az örömelven* már egy másik nyelvfilozófiai pozícióra, a konstatív és performatív (még pontosabban, Derrida terminusát használva: a *perverformatív*³) kontrasztjára épül. Derrida Freud e könyvével kapcsolatos többszörösen visszatérő kutatásának, olvasatának jelentősége ennek a per(ver)formativitásnak, egy perverz, dekonstruktív performativitásnak a szelf, a személy, a bensőség, a szubjektum⁴ sajátos pszichoanalitikus felfedezésének és megcselekvésének a kidolgozásában áll. A személyesség ilyen per(ver)formatív folyamatszerűsége a dekonstrukciós szubjektum-felfogás egyik vagy legfontosabb mozzanata.

Freud perverformatív élet-konceptiója igazából ön-élet- és ön-halál-írás, Derrida szerint „az élethalált Freud összekapcsolja autobiográfiájával, saját autográfiájával és benne valahol a saját halál prezentálásának auto-thanatográfiájával” (Derrida, 2020, 227). E folyamat, az élet kulcs-eleme az öröm, az örömelv fogalma és az a kérdés, hogy hol ér véget az öröm hatalma, hol kezdődik valami más, és hogy mi is ez a más. A *Túl az örömelven* első mondata már összefoglalja a teória konstruktív kiinduló tézisé:

„A pszichoanalitikus elméletben fenntartás nélkül elfogadjuk, hogy a lelki folyamatok lefolyását az örömelv önműködően szabályozza, és úgy hisszük, hogy ez a lefolyás mindenkor kínos (*unlustvolle*) feszültség következtében alakul ki, és olyan irányba halad tovább, hogy végeredményében ennek a feszültségnek a csökkentésével, tehát a kín elkerülésével vagy az öröm előidézésével essék össze.” (Freud, 1923, 9.)

Freud könyve azonban – hívja fel erre figyelmünket Derrida – egy folyamatos, talán egészen az utolsó fejezetekig tartó küzdelem a már a címben jelzett és sejtett „túl”, azaz az életbe vegyült (fűzött, általa körülvevett) halál személyességbe foglalt ontológiai pozíciójának kimondhatóságára. Derrida továbbá rendszeresen visszatér arra, hogy Freud, aki a performatív folyamatot metapszichológiai, spekulatív diszkurzusban mondja el, nem kerülheti el egy sokkal személyesebb folyamat, performatívum, a saját élethalál, a saját önélet és önhalál áttételes behatolását beszédébe. A derridai olvasat figyelmes olvasója persze érzékelheti azt, hogy a háttérben (a Freud-leleplezés háttérében) Derrida saját élet-halál élményét, szorongásait és önírását, önmagát is leleplezi.

³ Erre a fogalomra később, Derrida értelmezését felhasználva, a *Túl az örömelven* olvasása mentén még kitérek. A kifejezés értelmezését és a performansz kapcsán lehetséges használatát Egri Petra írása (Egri, 2021) kísérelte meg.

⁴ E felsorolás azt a nehézséget jelzi, hogy a pszichoanalízis kapcsán, pontosan annak önismereti és nem tárgyismereti jellege következtében nehéz alkalmazni a személyesség, az én szokásos kategóriáinak bármelyikét. André Green egy kitűnő tanulmányban végül a „szubjektív”, „szubjektum” kifejezések mellett teszi le a garast. Green a szubjektumot Lacan nyomán, illetve továbbépítésével a jelölővel (Green szerint még inkább egy fantázia hátterű „représentance”-szal) való nem grammatikai viszonyban határozta meg (Green, 2000, 21), de úgy, hogy a szubjektum a saját nyelvvel kapcsolatos folyamatos hasítás, idegenség mentén létezik, formálódik az életben és különösen a terápiás áttételben. A szubjektum a belső energiaviszonyok és a lehetséges tárgy-interiorizációk mentén formált és deformált. A hasítás, hasítottság a *Túl az örömelven* is meghatározó, az élet és halál, végső formáiban az életőszton és a halálőszton kettőse mentén.

Az öröm (öröm/kín) fogalma

A freudi kezdőmondat felütése és a *Túl az örömelven* címe is hozza a lelki, a személyes létfolyamat központi dinamikáját: a vágy működéséről lesz szó. A freudi személyesség a „gondolkodom, tehát vagyok” helyébe teszi a „vágyom, tehát vagyok” felismerését. A vágy az élet folyamatszerűségének megjelenése, a személyesség, az élet nem más, mint a vágy koordinálása. Freud nyomán majd Jacques Lacan fogja a vágy fogalmát, lét-teremtő szerepét kidolgozni. Lacan három különböző (és együtt érvényesülő) komponenst, vagy éppen egymást követő irányulást, fázist különít el: a primér szükségletet, a keresést (*demande*) és a vágyat. A szükséglet egy fiziológiai hiány, például az éhség. A „keresés” az az aktivitás (performatív vá tett szükséglet), amelyben a személy (a csecsemő) megpróbálja megtalálni, rekonstruálni és ismételni a szükséglet és kielégítése eseményeinek emlékét. Ebben a folyamatban azonban az egyszerű fiziológiai kielégülés mellett felsejlik az adományozó szerepe, a Másik szeretete. A keresés így kettős szerepű, fiziológiás és szeretetes kielégülésre tör. Lacan jelzi, hogy a két komponens közül a fiziológiai kielégülés le tud zárulni, miközben a szeretet kielégíthetetlen és állandó, mintegy maradvány ezekből a korai fiziológiai kielégülésekre „rátámaszkodó” (anaklitikus) eseményekből. Ez a „maradvány” a vágy, az életfolyamat személyességének szervező ereje.

Freud ezt a létteremtő vágy-jelenséget bontja fel, megvizsgálja belső szerkezetét és működési formáit is. A vágy formai realizálása, életszervező tendenciája az *öröm*, „a lelki folyamatok lefolyását az örömelv önműködően szabályozza”. Az öröm/kín a vágy működése, pontosabban iránya, tendenciája, míg eseményei kettősek: hol kielégül (ez az öröm), hol pedig kielégületlensége jelzi létét (ez a kín). Freud jelzi, hogy az öröm/kín a lelki *forma* kérdései, „értelmük” ugyanis „a lelki életnek leghomályosabb és leghozzáfértebb területére” (Freud, 1923, 10). Az öröm/kín forma-természete azt jelenti, hogy a vágy állandó narratív, retorikai átdolgozást kap életünk során, azzal realizáljuk, cselekedjük meg a vágyat, hogy mindig ráteszünk valamilyen figuratív képzetet, narratívát, mint később jelzem: protézist, és ezzel a vágy az önélet-teremtés, -írás formálója lesz.

Nem egyértelmű persze a német *Lust/Unlust* kifejezések fordításaként bevezetett öröm/kín magyar terminus-pár. Már a látszólag egyszerűbb angol *pleasure/unpleasure* kifejezések problematikusságára is felhívta a figyelmet Laplanche és őt idézve Derrida is. A német *Lust* szó ugyanis nemcsak örömet, hanem vágyat és élvezetet is jelent. Talán pontosabb magyar fordítása lenne így a „gyönyör-elv”. Az *Unlust* viszont közel sem olyan agresszívan kegyetlen jelentésű, mint a magyar „kín”, az *Unlust* gyönyörtelenséget jelent, a gyönyör iránti vágyakozást, egy el nem jövő, vagy csak olykor eljövő jövő utáni vágyat. A vágy metonimikus természetű, új és új tárgyakat talál kielégüléséhez, de sohasem tudja az abszolút tárgyat, a vágy metaforikus mélyét megtalálni, az öröm soha nem teljesül be. Ez az oka annak, hogy minden kielégülés metonimikus természetű miatt együtt jár némi gyönyörtelenséggel. A vágy mindig helyettesítéseket talál kielégüléséhez, ami ugyan öröm, de mégis csak helyettesítés, ezért egyben kín is.

Öröm/kín (akár majd az élet/halál) tehát egymásba olvad, ugyanannak a folyamatnak két arcáról van szó. Derridát követve, ahogy kikerül az élet (és) halál közül, innen is ki kellene venni az „és” kötőszót. Az élet során az öröm elvileg soha nincs feladva, csak kitérők vannak annak érdekében, hogy a kielégülés elcsúsztatódjon, *différance*-ba tevődjön. Freud hosszú *kitérőkről* (metonimikus megvalósító és mégsem teljes eredményű utakról) beszél, ilyenkor az örömeelv beolvad a realitáselvbe, amely igazából mégis az ő szolgálatában áll. Az örömeelv az „úr”, aki meggondoltan átadja a feladatot a „szolgának”, és a szolga „munkája” (az álommunka párja a vágy-folyamatban) lesz az, hogy kapcsolatban legyen valamilyen külvilággal, realitással. Tehát nincsen ellentét az örömeelv és a valóságelv között, ez egy és ugyanaz az elv, amely *elkülönböződő* gyakorlatok manifesztációja mentén formálódik. (Derrida, 2020, 234.)

Freud kétségét, kérdését ismétli Derrida: „Ha az a helyzet, hogy az öröm abszolút domináns, akkor [...] honnan jön a kín? Szenvedünk, ezt mondja nekünk a tapasztalat.” (Derrida, 2020, 233.) A válasz erre az lesz, hogy mindenképpen a külsőből, a külvilágból, illetve abból a „belső külvilágból”, amit tudattalannak nevezünk. És ekkor Freud visszavon valamit, azt az idézett első mondatban szereplő tézist, hogy az örömeelv uralja a lelki folyamatokat. Most jelzi, hogy „helytelen dolog azt mondani, hogy az örömeelv uralkodik a lelki folyamatok lefolyásán” (Freud, 1923, 12). Ha így lenne, akkor a lelki folyamatokat örömmérés kísérné, tehát a lélekben igazából csak „erős hajlandóság él az örömeelv követésére” (Freud, 1923, 12). Ebben az esetben viszont a lelki folyamatokban, azaz a vágyfolyamatokban az öröm tendenciáján túl olyan hatások érvényesülnek, olyan események történnek, amelyek extra performatívumként, az öröm-cselekvés (vágyteljesülések) perverz felülírásaiként értelmezhetők. Freud felsorol néhány ilyen öröm-korlátot, ezek már a „túl-” jegyei, eseményei (Derrida sietős beírása szerint a „halál” jelenlétei) lehetnének. Az öröm, a vágy pervertálásának eseményei között Freud említi azt, hogy az önfenntartás érdekében a szubjektum saját maga korlátozza az örömet, valamilyen szinten kezeli a neki adott külvilágot. Öröm-érvényesülési akadály maga az „észrevevés”, a külvilág betörése is, akadályozó szerepe van az öröm, a vágy élet-folyamat igénye kapcsán, mintegy belülről, a belső külvilág, az elfojtott és elfojtás felől korlátozza az örömet. Továbbá ilyen a lelki készülék hasadása, az, hogy az elfogadott, kivitelezhető örömstratégiák a felnövés során koherens komplexummá, azaz énné⁵ állnak össze, az én viszont elfojtásokkal blokkolja, hasítja le az elfogadhatatlannak minősített másféle, nem integrált vágy-tendenciákat, öröm-törekvéseket. Ilyen külső *versus* belső külvilágból származó vágy-destrukciókról lesz szó a következő fejezet esettanulmányában, a háborús trauma és a gyerekjáték kapcsán.

Derrida „olvasás hipotézise” itt még határozottabban az, hogy „kivenni az örömeelv és ami annak tűnik közül azt, ami annak másika (név szerint például a halálöszönt), azt az oppozíció nélküli alteritás struktúrát, amely a végső elemzés szerint a halál örömhöz tartozásáról fog szólni, egy hozzátartozásról, melynek nincs interioritása” (Derrida, 2020, 234-235). Az „alteritás” problémája az életfolyamat, a vágyműködés olyan képzelete körül fogalmazza át az életműködés képét, amely az akadályoztatás

⁵ Freud ebben a könyvében már a kései topográfia értelmében használja az én-fogalmat, de az ösén és felettes én szavakat, témákat még nem említi.

körül forog. Minden örömelvet akadályozó, eltérítő, eltérítetten kivitelező eljárás valamiféle *kitérés*. Kulcsszóként kezeli Derrida Freud erre vonatkozó *Umweg* kifejezését, „a kinnak ideiglenes elviselését az örömhöz vezető hosszú kerülőúton (*Umweg*)” (Freud, 1923, 13). Az *Umweg*, Derrida értelmezésében *différant*, *defer*, *detour*, „három terminus, az örömelv, a kínelv és a *différance*, amelyek voltaképpen egyek” (Derrida, 2020, 234). A valóságelv, mely egyrészt az öröm ideiglenes halasztása, vagy másféle, metonimikus megvalósulási terepre áttevődése pedig nemcsak rejtett kivitelezése az örömnél, hanem lehet valami radikálisan más (az a bizonyos „túl”) beférkőzése, azzal nem ellentétes értelmű bejelentkezése az örömből. Ez lesz majd a halálöszön megjelenése, részvétele az életfolyamatban. Freud ezen a ponton, akkor is, ha mindig a vágy ilyen túliságát kutatja, még elkerüli ezen erő elismerését, csak Derrida saját szorongása sürgeti és kéri számon folyamatosan Freudon a „túl” felvetését.

A vágy-működés eset-tanulmányai – trauma és fort/da

Freud viszont a következő, második fejezetben nem a metapszichológiai elgondolást viszi tovább, hanem két esetet vizsgál, a terápiás, pszichológiai háttérrel gondolkodik. Különös ez a műfaji keveredés, mert a könyv összes többi része – Freud szavával – „spekuláció”⁶, metapszichológiai jellegű. Csak ez az egyetlen fejezet lett pszichológia, egyik témája a háborús trauma (egy friss, még a könyv megírása közben is aktív sors-tapasztalat) a másik egy gyerek-pszichológiai elemzés. Kétségtelen, hogy a könyvnek ez utóbbi, látszólag (de csak látszólag) nagyon is egyszerű esete lett a leghíresebb, legtöbbet emlegetett, újra-analizált része.

Az előző fejezet végére Freud arra jut, hogy nem tartható a kezdő mondat alaptézise, hogy „az örömelv önműködően szabályozza a lelki folyamatok lefolyását” (Freud, 1923, 12). Az örömelv a vágy, a személyes élet meghatározó komponense, de az ilyen „vágy logocentrizmus” nem tartható fenn, mert állandóan szembesülnünk kell azzal, hogy az öröm korlátozott. A totális öröm-pillanat csak valahol az emberi élet legkezdetén, talán csak a prenatális időszakban és a primér narcizmus hallucinatorikus sors-képzésében volt meg, a születés pillanatától kezdve folyamatos külső korlátok, hatások, belsőleg megképződő akadályok miatt az öröm, ez a különben folyamatos „tendencia” csak súlyos korlátozással működik. Az igazi kérdés (amit majd Freud az életöszön/halálöszön kettőssel válaszol meg) az lesz, hogy ezeknek az akadályoknak, megszorításoknak van-e valamilyen általános, az örömhöz mérhető dekonstruktív *différance*-ba, elkülönböződésbe vivő tendenciája. A kín, Freud szavával az *Unlust*, az „öröm-hiány” csak az öröm korlátozottságának esete. A valóságelv pedig épen az öröm érvényesülése azon a bizonyos kerülőúton.

Derrida összefoglaló véleménye Freud eseteket leíró második fejezetéről az, hogy a nagyon gazdag új tartalom mellett Freud egyetlen lépést sem tesz előre, semmiféle

⁶ A „spekuláció” (németül is *Spekulation*) fontos, különleges módszertani terminus Freud szövegében. Nem teória, nem is filozófia, hanem kifejezetten pszichoanalitikai, metapszichológiai eljárás, a terápiás tapasztalat által sugallt összefüggések elvi megfogalmazása.

döntést nem hoz abban a kérdésben, ami érdekel minket: hol korlátozott az örömelv autoritása, uralma. Közben Freud megfogalmaz új, a folyamatra jellemző lelki elemeket, beszél az ismétlési kényszerről is, de még nem mondja ki a halálöszön fogalmát. Derrida kezdetben azt szeretné, hogy Freud a kisfiú, Ernst történetét pontosan a halálöszön bemutatására használja, de Freud (Derrida csalódására) semmit ilyet nem hoz be a *fort/da* történetbe, úgy dönt, hogy azt továbbra is az örömelv alapján tudja értelmezni. Végkövetkeztetése, némiképp önmaga felé is csalódást keltően az, hogy ezek a példák, a háborús trauma és a gyerekjáték mégis előfeltételezik az örömelv működését, és semmiféle olyan evidenciát nem mutatnak, amely túl lenne az örömelven, ősbibb és független lenne az örömelvtől.

A háborús trauma kapcsán Freud először ennek a külső behatásnak a modalitásával foglalkozik; milyen módon lehet bensőleg viszonyulni, milyen affektussal lehet kezelni a külvilág bizonyos, „rémületet” okozó behatásait? A traumatikus neurózis Freud által itt tárgyalt legkülönösebb jellemzője az, hogy a traumaesemény az álmokban újra és újra ismétlődik, és ezen álmok elvesztik, nem működtetik az *Álomfejtés* alaptézisének megfelelő folyamatot, azt, hogy az álmok vágyteljesítő (azaz örömet hozó) szerepűek. Hogyan lehetséges ez? Mit mutat a traumatikus neurózis álmainak ismétlés természete? Ezen a ponton nincs még igazán válasz, majd a negyedik fejezet fog e kérdésre visszatérni az ismétlés kapcsán.

A traumatikus neurózis után Freud egy normális, ismétlésekben ugyancsak bővelkedő aktivitást kezd vizsgálni: a gyerek (egy gyerek) játékát. „A gyermeki játék azért lett példa, mert egy normális eredetiség jellemzi, normális, tipikus tevékenység, amely kapcsolódik a gyerekekhez, és valószínűleg azért is, mert az örömelv ott a valóságelvtől szabadon érvényesül, és ezért uralma a legtisztább formában jelenik meg.” (Derrida, 2020, 245.) Tudjuk, és ez az aspektus abszolút fontos lesz Derridának, hogy az eset, a kis Ernst története önéletrajzi háttérű, akkor is az, ha Freud ezt közvetlenül nem említi, elhallgatja. Ugyanis ő a gyermek nagyapja. Ernst játékában Freud az ismétlést emeli ki, a játék „egy különös aktivitás, amit folytonosan ismételt. [...] Az ismétlés a probléma, az ismétlés az öröm és a kín között, az öröm és kín ismétlése, ami lassan elvezet minket egy olyan ösztön hipotéziséhez, amely eredetibb, mint az örömelv, és független tőle” (Freud, 1923, 245-246).

Freud azonban – Derrida hiába várja, sürgeti ezt – itt még nem jut el ehhez a bizonyos ösztönhöz, a halálöszön kimondásához. Ráadásul – és ez egy következő lényeges réteg a *fort/da* eset olvasásában – „Ernst játékának leírásában nem egy elméleti fejtegetést olvasunk, mely szerint van ismétlési kényszer és halálöszön, hanem Freud saját önéletírását, nem egyszerűen önéletírást, amint leíródik, hanem saját írásának élő leírását, azt a módot, ahogy ír” (Derrida, 2020, 246). Derrida arra utal ezzel, hogy a freudi esetleírás nem egyszerű rögzítése és magyarázata valami tanulságos ténynek, eseményornak, hanem részvétel is, tudattalan részvétel az írást végző Freud részéről. Egyfajta áttétel (voltaképpen viszontáttétel) lesz, konstruktív (vagy éppen dekonstruktív) az írás folyamatában, és ezzel az írás önéletírás lesz, még pontosabban az *önélet*, Freud saját tudattalanul megélt, vágyott önsorsa az íráson keresztül egyfajta ön-teremtésként formálódik meg. Sokat lehet mondani erről „a szakadékos-ön-életírásos struktúráról” (Derrida, 2020, 247) – jelzi Derrida interpretációja (olvasata) kifutási irányát. A Freudot olvasó Derridát olvasó személy,

az, aki esetleg beleolvasott a *La carte postale* „Envois” fejezetébe is; világos, hogy az íráson keresztül önéletteremtés *fort/da* szerkezete bizony Derridára is vonatkozik. Az *Envois*-ban megjelenő, az elvesző szerelmet sirató képeslapjai a *fort/da* mentén Derrida önéletírását, önteremtését is felidézik.

Visszatérve Freud esetleírására: Freud ebben megdicséri a gyermeket, aki nem zavarja szüleit, nem sír, ha anyja elmegy, elfogadja a világot, tehát nagyon jóra való gyereknek tűnik. Volt azonban egy zavaró szokása, és Derrida pontosan ezt az „azonban”-t, ezt „de”-t elemzi, amellyel Freud egy alternatív „színteret” teremt, egy *mise en scene* formálódik. Egy esemény, egy történet-szál kereteződik, kiemelődik (szcénává válik) az élet-folyamatból, létrehozott, szubjektíven teremtett lesz. A jóra való gyermek életébe a nagypapa, az analitikus által gondolt nem igazán jóra való szituáció, alternatív életfolyamat ékelődik. Ez a valami látszólag egyszerű dolog, az, hogy a gyermek újra és újra (ismételten, ismétlési kényszeresen) széthajigálja, szétszórja a tárgyait, játékait. A „rendes”, nem szétszórós játékkal szemben itt egy alternatív narratíva, a szétszórás, a megbontás története kezd működni. Ez azonban a felnőttek számára komoly „munkát” jelent, hiszen ezeket a szétszórt tárgyakat össze kell gyűjteni. Abszolút fontos szó lesz itt a „munka”, az *Arbeit*. Kulcsjelentősége volt már az *Álomfejtés*ben is, álommunka név alatt. Az álommunka az álom lényegi jellemzője, a tudattalan elfojtott képeit és energiáit transzformálja egyéni módon az álomfolyamatba. Nem az a lényeg, *amit* csinál, mond az álom, hanem az, hogy *hogyan* készül, *hogyan* lesz az elfojtott, tudattalan energia és képzet képekké, álomtörténeté. Ez a kérdésfeltevés azért jelentős, mert ugyanarról a metodikai lépésről szól a vágy kapcsán, mint amiről a karteziánus „gondolkodom” ismeretelmélete beszélt. A vágy persze nem gondolkodik, hanem *munkálkodik* (mégpedig retorikai képzet-sorok létrehozásával). Az álommunka és az álmodás is az alvás állapotában történik, azaz az ébrenlétben csak rekonstruálni tudjuk működési módját. A játék olyan valóságos eseménysorokból kivett alternatív létezési terep (színtér), mint az álom az ébrenléttel szemben. A Freud által emlegetett „munka” még nem a játékmunka, hanem a játékmunka felnőtt interpretációja, a valóságelv mentén működik, összerendezi a gyerek-játék dolgait. Olyan a helyzete, mint az analitikus interpretációé a terápiaiban.

Ernst persze igazi „játékmunkát” végez, cselekvésekké oldja az anya eltávozásával benne megforduló tudattalan vágyakat. Freud erre talál rá akkor, amikor az értelmezői munka során megtalálja a titkos rendet (és benne megírja saját belső eltitkolt, tudattalan rendjét, ön-életét). A játékmunka retorikája egy bizonyos narrativizálási stratégia, energiák, indulatok történeté emelése. A játékmunka az öröm kijátszása, ezért vágyteljesítés, de közben az öröm metonimizáláson, „elkülönböződésen” keresztül eltorzítása, lehetetlenné tétele is.

Derrida felfigyel arra is, hogy Freud meglepődött azon, hogy a gyereknek soha nem jutott eszébe, hogy a faorsót, mint egy kocsit a spárgán maga után húzza. Egy ilyen játék-narratíva is egy lehetséges valóságelv mentén történő vágy-realizálás lenne. Nyilván nem ez volt Ernst játéka, ez már annak (Freudnak) a játéka, akinek ez a narratíva eszébe jut az eset megírása közben. Ez az alternatív, logikusabb ötlet, jelzi Derrida, igazából nem az analitikusé, hanem a nagypapáé, „a lefüggönyözött ágy nem analitikus dívány. Még nem az” (Derrida, 2020, 251).

Freud a „teljes játéknak” nevezi azt a két fázist, amely az orsós játékban végül megjelenik. Az orsó eltűnése és újra megjelenése a hiány és jelenlét metonímiája, és gyakorisága miatt ismétlés (nem egyszerűen a lineáris történet leképzése). Freud azon is elgondolkodik, hogy a gyermek öröme, a legnagyobb mértékű öröm éppen az újra megjelenésben bukkan fel a második fázisban. „Az örömelv uralma így elvileg bizonyított, az öröm az uralmat mint olyat tartja fenn a cselekvések fölött, és az már előre lehetséges talán, hogy lássuk, az örömelv nem ellentétes valamivel, nem mond ellent valaminek, hanem aláás, kiüresít valamit, ami eredetibb, mint ő, egy eredeti független dolog, amelyet a halálösztön név alá foglalhatunk, vagy az ismétlési kényszer nem egy másik mester vagy ellen-mester lesz, valami más, mint az uralom, egy nem uralom, amely nem lesz dialektikus kapcsolatban.” (Derrida, 2020, 251.)

Az önélet/önhalál-írás egy következő rétege az, ahogy Freud felidézi a gyermek-anya viszonyra épülő történet átformálását, ismétlését a gyermek-önmaga viszonyban. Freud jegyzetben (tehát nem a főszövegben) írja⁷: „Egy napon a néhány órán át távol lévő anyját így üdvözölte: Bébi o-o-o-o, amit eleinte nem értettünk meg. Nemsokára kiderült, hogy a gyermek hosszas egyedülléte alatt megtalálta a módját annak, hogy miképp tüntesse el önmagát is. Felfedezte a tükörképét a nem egészen földig érő állótükörben, aztán leguggolt, úgy, hogy a tükörkép »el« (fort) volt” (Freud, 1923, 83). Ernst e játékban saját eltűnésével, saját *fort*-jával és visszatéréssel erősödik meg. Saját maga teremtett eseményén, élettörténetén keresztül hozza létre anyja hiányát és egyben visszatérését, „eljátsza a halálát, távollétét, közben képes önmaga újra megjelenését is létrehozni” (Derrida, 2020, 252). Az anya (ténylegesen Sophie, Freud lánya, Ernst anyja) van a spárga végén és a tükörbeli eltűnés végén. Ez, akár az álmok esetében, egy tudattalan jelentés, értelem játék-cselekvésben történő megjelenítése. De ahogy Freud lábjegyzetben az Irma-álmok kapcsán megjegyzi, itt az ismeretlen, a megfoghatatlan sejlik fel. Mert a játéknak is (és erre tart Derrida olvasata), mint „minden álomnak van legalább egy olyan pontja, amely kifürkészhetetlen. Ott van a – mondhatni – köldök⁸, amely összeköti az ismeretlennel” (Freud, 1900/2000, 88). Derrida Freud életrajzára, ön-életére fordítja át a történetet, hiszen Freud lánya ekkor, a könyv befejezésének idején hal meg. Akárcsak Ernstnek Freudnak is „*fort*” lett Sophie, aki csak köldököt hagy maga után, egy sebet, egy seb eltüntethetetlen maradványát. Életteremtés ez Freudnak, „a *fort/da* megírása maga is *fort/da* [...], a *fort* nem távolabbi, mint amennyire a *da* közeli, a *fort* nincs jobban ott, mint a *da*” (Derrida, 2020, 253). Freud olyan módon idéződik fel az írásban, ahogy a kisfiú benne van, és egyszerre nincs is benne a tükörben; „önéletíráson, de ez nem jelenti azt, hogy tudjuk, hogy mi az önéletíráson” (Derrida, 2020, 254), mert „az önéletírási nem valamilyen előzetesen létező tér, amelyben Freud elmond egy történetet, élete egy eseményét, eseményeinek sorát” (Derrida, 2020, 254). Amit felidéz, az maga az élet létrehozása az írásban, önmaga inskripciója egy tárgyi dologban, amiben egyértelműen látszik minden ön-élet (minden auto-thanato-írás) *fort/da* természete, „minden auto-bio-gráfia egy *fort/da*, Ernsté, a nagyapjáé, a Túl az örömelven könyvé stb.” (Derrida, 2020, 254.) Az önéletírási nemcsak önmaga megcselekvése, nemcsak performatív

⁷ A megfigyelés fontosságát jelzi az, hogy ugyanez a történet az *Álmokfejtés*ben is olvasható, annak egy későbbi kiadásához 1919-ben, tehát a *Túl az örömelven* írásakor betűzött lábjegyzetben (Freud, 2000, 322).

⁸ Itt módosítottam Hollós egyébként kitűnő fordítását. Ő „köldökzsinórt” ír, Freud eredetileg csak a köldökről beszél. A különbség lényeges, a köldökzsinór összeköt, a köldök viszont a szétválasztottság testi tere.

(nemcsak *da*), hanem egyben, elkerülhetetlenül kifordítódik benne a performatívum, azaz hangsúlyosan (a messzire hangzó o-o-o-o kiáltásával) *per(ver)formatívum*. Nem leírás, hanem megteremtés, de ez a teremtés nem kerek totális jelenlétet (ön-élet-írást) hoz és mutat, hanem egy heterogén gépezetet (auto-hetero-bio-gráfiát) indít be.

A *fort/da* megjeleníti az életfolyamat köldökét. Ernst önéletet-játszik (önéletrajzot ír) azzal, hogy elismeri, hogy a *fort/da elkülönződésbe* van fogva, Freud unokája, lánya háttérével is „önéletet ír”. Ernst játéka: az együttlétbe vagyunk kényszerítve, ráadásul ez elválásba fordul, de újra együttlét, aztán megint elválás ismétlése történik. Az *Entfernung* (eltávolítás) azonban a halálöszön érvényesülése, ahogy az önéletírásban is a *fort* érvényesül, így távozik Sophie a *Túl az örömelven* írása vége felé, majd évekkel később Freud kedvenc, szeretett unokája, Ernst testvére Heinerle is meghal. A *fort/da fort*-ja pedig ezzel gyászmunka lesz, egy olyan tárgyképzés, tárgytalálás, amely elfedi, helyettesíti az elmentet, a meghalt személyt, de egyben szembesít is azzal, hogy a Másik letagadhatatlanul itt van akkor is, ha elment. Az elmenetel és az ittmaradás „az ön-élet-írás minden *fort/da*-ban egy ön-halál-írás (auto-thanato-graphy), ami egyben azt is jelenti, hogy hetero-gráfia” (Derrida, 2020, 257), és így ez az ön-hetero-bio-gráfia az írás színtere, az ön-írás maga, ami azonban, mert heterogenitás/heterográfia, az élet-halál perem mentén íródó, teremtődő/felszámolódnó önmagam.

Freud azonban ebben a fejezetben, a trauma és a gyerekjáték esetek kapcsán nem jut előrébb a „túl...” felfedezésében, kételye támad, hogy „az a vágy, hogy valamely mély benyomást lelkiileg feldolgozzunk, és teljesen hatalmunkba kerítsünk, képes-e priméren és az örömelvétől függetlenül megnyilvánulni” (Freud, 1923, 20). Igazolódik itt Derrida tézise, vádja, hogy Freud számára rendkívül nehéz a „túl” nyomának megtalálása, akkor is nehéz, ha a feldolgozott esetekben (mint az előbb idézett Derrida okfejtés jelzi) végül is ott van a halálöszön, a heterogenitás túlisága, az örömelv logocentrizmusának dekonstrukciója. Freud, ha nem is hiszi, hogy esetei eljutottak az örömelven túl, meg akarja találni azokat a tendenciákat, „amelyek az örömelv határán túl esnek, melyek ősbibek, mint az elv, és függetlenek tőle” (Freud, 1923, 22). A két eset, a trauma és a gyerekjáték közös talánya, különös vágyműködési jele a bennük karakteresen működő ismétlés, mégpedig olyan ismétlés, amelyet nehezen lehet az örömelv mentén értelmezni.

Az ismétlési kényszer jelei

Derrida (2020, 260) jelzi, hogy Freud a következő fejezetben sem tud az örömmön „túli” kimondásához eljutni. Felfigyel és kiemel azonban Freud valami mást, valami olyat, amely pedig az „örömelven túlteszi magát”: „a lelki életben tényleg van ismétlési kényszer” (Freud, 1923, 29). Az ismétlési kényszer azonban még csak túlvisz, nem igazán az, ami az örömelven „túl” található (ez majd a halálöszön lesz). Az ismétlés sokkal inkább a „túllépés” *módját* hozza, egy olyan *formát* érvényesít, amely akár elvezethet az örömelv túlinak a kimondásához. Freud példákat sorol fel, olyanokat, amelyeknél az élet-szervezés, az életírás vágytörténete ismétlődéseken keresztül furcsa

megszakításait okozza a sors (az öröme) szokásos narratívájának: „ismerünk embereket, akiknél minden emberi vonatkozás ugyanígy végződik: jótevőket, kiket idővel minden gyámoltjuk neheztelve hagy el”; „férfiakat, kiknél minden barátság úgy végződik, hogy a barát elárulja őket”⁹, sőt „szerelmeseket, akiknél minden gyengéd viszony ugyanazon a fázison megy át és ugyanúgy végződik” (Freud, 1923, 28). Derrida jelzi, hogy érdekes módon, az összes ismétlési kényszer esemény, a kellemetlen élmények ezen újraélése valahol „a narcisztikus sérülés körül” (Derrida, 2020, 261) történik, azaz regresszív jellegű, egy ősbibb lelki rétegre utal vissza. Freud zárja és egyben folytatni akarja a témát azzal, hogy „elégé igazolt az ismétlési kényszer elfogadása, és azt eredetibbnek, elementárisabbnak, ösztönösebbnek látjuk, mint az általa félretolt örömevet” (Freud, 1923, 30). És ha így van, „ha létezik a lelkiekben ilyen ismétlési kényszer, akkor szeretnénk róla egyet mást tudni: milyen feltételek mellett jelentkezik és milyen viszonylatban áll az örömevel, melyről bizvást feltételeztük, hogy a lelki mozgalmi folyamatainak lefolyása fölött uralkodik” (Freud, 1923, 30).

Minderről Freud már ezen összefoglaló előtt elgondolkodik, mert az ismétlési kényszer, annak örömevel túlmutató változatát (a gyerekjáték örömevel ismétlődésétől elválasztva) a neurotikus páciens terápiájának jellemzőivel köti össze. Rövid terápia-történeti felvezetése szerint a pszichoanalízis „huszonöt esztendei” alakulása során jelentős módosulások történtek. Legkorábban a terápia (mint „értelmező művészet”) arra törekedett, hogy az „elrejtett tudattalanra rátaláljon”. Ez azonban egy idő után nem hozott kielégítő eredményt, így az analitikus egyre inkább arra törekedett, hogy „a beteg a konstrukció helyességét [...] saját emlékeivel támassza alá”, azaz az élettörténet rekonstrukciójával próbálták elérni a tünetképző elfojtott tartalmak valódi keletkezési pillanatát, és e terápiás folyamatban kulcsszerepet játszott az analizált ellenállásainak a felszámolása. E második terápiás modell sem bizonyult kielégítőnek, mert „a beteg nem tud a benne elfojtottakra teljesen visszaemlékezni” (Freud, 1923, 23). De mégis valami különös, különösen fontos történik: „kénytelen az elfojtottat jelen élményként *megismételni* ahelyett, hogy – amit pedig az orvos szívesebben látna – a múlt egy részeként *emlékébe idézné*”¹⁰ (Freud, 1923, 23). Ez a fordulat, felismerés a pszichoanalitikus terápia harmadik változata, egyben az ismétlés probléma újragondolásának a lehetősége.

Az ismétlés itt már azt jelenti, hogy az analizált a terápiás kapcsolatban, a terapeutára is áttéve elfojtott vágy-történetét „egyáltalán nem kívánatos hűséggel fellépő reprodukcióval” (Freud, 1923, 25) újrajátssza egykori elfojtás alá került életeseményét. Különös vágy-történet ez, mert a jelenbe kerül (ismétlődik) általa egy rég megtörtént vágy-esemény, egyfajta traumára jellemző utólagos (*nachträglich*) narratíva bomlik ki. Az ismétlés eseménye, az ismétlési kényszer – ismeri el Freud, és értelmezi így Derrida is – „az elfojtott tudattalan rovására írható” (Freud, 1923, 25), mely az én által létesített egykori elfojtás, illetve az elfojtottat ma is titkolni akaró ellenállás kontextusában, dinamikájában formálódik. Az ismétlés terepeként „az áttétel

⁹ Ez pontosan Freudra vonatkozik, életrajzának és nyilván önismeretének, önanalízisének üzenete. Ő az, akit a barátok, Fliess, Jung, és mintegy tíz év múlva Ferenczi is „elhagy”.

¹⁰ Freud eredeti kiemelései ezek, hangsúlyozzák az emlékezetbe idézés és az ismétlés eltérő vagy egyenesen ellentétes természetét. A magyar fordítás sajnos sehol sem hozza az eredeti német változat kiemeléseit.

voltaképpen ellenállás” (Derrida, 2020, 261), amely egy sajátos, torzított vágymegvalósulást, vágycselekedetet hoz létre, mely egyszerre lehet szolgálatában az örömelvnek és működhet valami egészen más, örömelven túli vágy-konstrukció realizálásaként is.

Talán ezen a ponton érzékelhető az ismétlési kényszer elvi, metapszichológiai jelentősége, pozíciója. Az ismétlés a lét vágyyszerűségének alapvető *formája*, formálója. Gyökere, alapja a tudattalanban, az elsődleges (primér) folyamatokban van. Egy sajátos személyes lét-idő szervezési *mód*, az „élet-írás” *modalitása*. Az életrajz, önletrajz szokásosan időben helyezett narratíva, van eleje, közepe és egy pontja, ahol a jelenhez ér. Az áttételes viszonyban történő újraélés másfajta retorikával működik: az ismétlésen keresztül megszünteti a kronológiai időt, a múlt és jelen különbségét (a tudattalan nem ismer időt), és egy olyan, kifejezetten perverz performativitást teremt, amelyben zavaróan ott lesz az azonosság és különbözőség állandó heterogén együttese.

A pszichoanalitikus metapszichológia egy korábbi igen lényeges felfedezése, az álommunka helyzetének a meghatározása segíthet abban, hogy elhelyezzük az ismétlést mint a tudattalan gyökerű (és majd a halálösztönre/életösztönre vonatkozó) formálódást a *Túl az örömelven* személyes lét/vágy metapszichológiájában. Az *Álomfejtés*ben Freud részletesen tárgyalja az álommunka jelenségét. Ez az a formáló aktivitás, amely a nyilvánvaló álomtartalom és a lappangó álomgondolat közötti fordítást, transzformációt a sűrítéssel, eltolással, az ábrázolhatósággal és másodlagos megmunkálással megteremti. 1925-ben Freud az *Álomfejtés* egy új kiadásában egy igen lényeges jegyzettel egészítette ki az álommunka funkcióját, karakterét. Kritizálja túl lelkes követőit, akik az álom rejtett tartalmára koncentrálnak,

„Ebben a lappangó álomtartalomban keresik ugyanis az álom lényegét, és közben nem ügyelnek a lappangó álomgondolat és az álommunka különbségére. Alapjában véve az álom nem más, mint gondolkodásunk [vágyműködésünk, mondhatnánk – B. A.] sajátos *formája*, mely az alvás állapotának feltételei között válik lehetségessé. Ezt a formát az *álommunka* hozza létre, mely az álom egyedüli lényeges vonása, sajátosságának egyetlen magyarázata” (Freud, 1900/2000, 353).

Az álommunka egyfajta lét-retorika, a saját bensőség működtetésének módja. Az álommunka az a cselekvés, amely a tudattalan jelentés-működést vezérli. Az élet (és a halál) működés, az önsors-alakítás kapcsán pontosan ezen a helyen jelenik meg egy másik lét-retorikai transzformációs aktivitás, az ismétlés, az ismétlési kényszer. Fontos tudni – ennek kifejtése azonban meghaladja a jelen kereteket –, hogy az ismétlés, az ismétlési kényszer szoros kapcsolatban áll (jellemző modalitása) a nagyon korai, primér nárcisztikus én-konstrukciós eseményekkel, elsősorban az identifikáció, az imaginárius leképeződés eseményeivel.

Az ismétlés a vágy működésének modalitása, transzformál, lefordít örömet, megformál másféle, titkos, örömelven túli dinamikát is. Freud az örömelven túli ismétlése példaként visszakanyarodik a trauma, a háborús trauma és ennek nyomán az álmok funkciójának kérdéséhez. Megjegyzi, hogy a baleseti neurotikusok álmai „szabályszerűen a baleset helyzetébe viszik vissza a beteget, ezzel persze nem a

vágyteljesülést szolgálják, melynek hallucinatorikus előidézése nekik az örömv uralma alatt funkciójuk volt” (Freud, 1923, 41). Derrida is idézi Freud szövegét, hogy miközben „ezek az álmok igyekeznek azt az ingerleküzdést [...] pótolni, amelynek elmulasztása a traumás neurózist okozta” (Freud, 1923, 42). „Ez az első olyan eset, amely kivevődik az álmok vágyteljesítések tételből” (Derrida, 2020, 267) még akkor is, ha ez „nem mond ellent az örömvnek, de független tőle és őszibbnek látszik, mint az örömv és kinkerülés szándéka” (Freud, 1923, 42). Nem mond ellent, de „túl” van rajta. A jelzett baleseti, háborús traumák jellemzője ugyanis, hogy átütik a tudat védőburkát, és közvetlenül hoznak létre szabad energiához tapadó, de azt nem értelmező, nem szimbolizáló valós eseményt. Ez a tárgyi eseménybe, egyfajta referenciálisba, sőt dologiságba burkolózott vágy-elem lesz kezelhetetlen a traumát átélő számára. Az újra és újra ismétlődő szcéna, élmény látszólag valóság, de igazából a belső energia metonímiája, azé, amely nem megkötést kapott, hanem szabad energiaként csak mintegy rákapaszzkodott valami eseményre, együtt ját az eseménnyel. Az esemény, az emlék így nem épül be a sors normális menetébe (narrációjába, történetébe), nem lesz elmúlt természetű, hanem a lekötetlen energiák metonimikus helyeként újra és újra felbukkan a traumát elszenvedett ember lelki életében.

Mindez jól megvilágítja az azonos funkción belül az ismétlés és az álommunka különbségét. Az álommunka technikája figuratív, az álommunka metaforikus, metonimikus képesítéssel, illetve koherens történetté formálással működik. Az álommunka egyfajta lét-retorikai működés, mert a személyes élet tudattalanba elfojtott energia- és képzet-kapcsolatait transzformálja, figurativizálja egy elfogadható, megélhető képzet-sorba. A traumás neurózis álmai nem így működnek. Nem figuratívok, újra és újra visszatér bennük a valós esemény vagy annak egy fragmentuma, metonimikus helyettesítője, de nem is egyszerűen referenciálisak, hanem nyom-szerűek, vésetek, inskripciók. Van bennük valami radikális és durva materialitás. Az álomtartalom nem a trauma által megérintett, majd elfojtott tartalmat hozza, hanem azt a tárgyi, dologi eseményt, esszenciális, anorganikus természetű behatolást, amely a vágy-burkot áttörő külső energiát közvetítette. Az álommunka gyakran, sőt többnyire történetet hoz létre; a traumatikus álomban nincs történet, hanem csak egy fragmentum, egy esemény ismétlődése.

Mindezek miatt fontos Derrida azon felismerése, hogy kétféle ismétlési kényszerről, ismétlésről kell beszélni. Az első ismétlés-fajta a szó hagyományos értelemben vett jelentése szerinti: valami újra megtörténik, valami ismétel valamit, ami őt megelőzte. Az ilyen ismétlés később jön, mint az eredeti. Az öröm ilyenfajta ismétlésekre épül. A másik ismétlés nem a tradicionális ismétlés logikával működik; itt az ismétlés eseménye, a trauma-betörés eseménye az eredeti, és indukál, megjelöl egy egykori eseményt mint ismétlendőt. Az egykori az ismétléssel születik, nem én ismétlem őt, hanem ő engem. Ez az utólagosság, a *Nachträglichkeit* traumatikus ismétlési kényszere, a halálöszön jele. Az ilyen ismétlés nem továbbvitel, nem újrafelvétel, hanem *Umweg*, kitérés, „nemcsak az öröm *différence*-a vagy késlekedése, hanem kerülőút a halál felé, visszatérés az inorganikus felé” (Derrida, 2020, 271).

A vágy és lélek-terek – a metaelmélet topográfiai leképezése

Eddig Freud olyan vágy-karakter komponenseket írt le, amelyek közvetlenül a terápiás tapasztalatokból következően jelezték a „vágyom, tehát vagyok” megjelenési formáit. Az elméleti eredmény azonban nem kielégítő, a vágy lényegének, működésének megértéséhez muszáj egyfajta elméleti, metapszichológiai koherenciát, megalapozó összefüggés-rendszert kidolgozni. Ez történik meg a könyv további „spekulatív”, a terápiás tapasztalatot elvi rendszerbe integráló fejezeteiben.

Első lépés az lesz, hogy Freud összekapcsolja az „öröm/kín-elv” és a feltehetően azon „túli-elv” ökonómiai megsejtéseit, tapasztalatát a lelki szerkezetről elérhető, megszerzett metapszichológiai tudással. Ha a vágy lét-meghatározóan működik a személyben, akkor ez a működés valamilyen módon megoszlik, szerveződik a tudatos-tudattalan-tudatelőttés, illetve az én-ösén-felettes-én¹¹ lelki tereiben.

A kezdőpont egy totálisan „nárcisztikus” létező feltételezése, egy tisztán tudattalan, ős-én formáció, mely igazából a születés pillanata előttig létezik, mely az önmagába zárt vágy, és a libidó előzetessége után szembesül a külvilággal. A születés traumájától kezdve kell feltételezni a tudatnak és a tudattalannak a megformálódását, Freud metaforikus képe az egyszerű egysejtű lény és a külvilág között kiképződő kapcsolat következményét képzei el egy kéreg-réteg, egy védő, közvetítő burk megjelenésének feltételezésével. E burk, az „észrevevő-tudatrendszer” védi a vágyat a külvilág behatásaitól, fenntartja (vagy inkább megpróbálja fenntartani) annak nárcisztikus koherenciáját.

A külvilág hatásai azonban elkerülhetetlenül áthatolnak, áttörnek (*Bahnung*) e burkon (közben az ingerületnek ellenállást¹² kell leküzdenie), és a lélek más rétegeiben, a tudattalanban, illetve a tudatelőttésben *nyomot* hagynak. A tudattalanban traumák, trauma- emlékek képződnek, a tudatelőttésben (az énben) pedig emlékek rögzítődnek. A kettő persze gyakran keveredik, egymásra vetítődik. Bizonyos értelemben minden külvilági, illetve belső külvilági hatás traumatikus, csak jelentős részüket nem fogjuk be az utólagosság hálójába. A tudat „a külvilágból kis kóstolót kap” (Freud, 1923, 36), és az ilyen redukált, veszélyességüket csökkentett érzékelések alapján (például a motilitással, az elmeneküléssel) védi ki az élőlény a veszedelmes külvilági hatásokat.

A metaforikus „hólyagocskát”, a szubjektumot, azonban „belülről is érik ingerek” (Freud, 1923, 37), és mivel ebben az irányban nincsenek védőburkok, „a mélyebb rétegek ingerületei közvetlenül, és nem csökkentett mértékben folytatódnak tovább a rendszerben, amennyiben lefolyásuknak bizonyos jellegei az öröm-kín érzéseknek sorozatát idézik elő” (Freud, 1923, 37). Az elfojtott vágy maradványok, a tudattalan akár csecsemőkorból is származó energia-tartalmai ezért kivédhetetlenek, „túl nagy

¹¹ Freud ebben a könyvben még nem használja az ösén, felettes-én kifejezéseket, ezek majd csak a három évvel későbbi *Az ősválami és az én* (Freud, 1923) című munkájában jelennek meg. Az én fogalma azonban már itt, az 1920-as könyvben jelen van.

¹² Ez az „ellenállás” egyfajta metaforikus ösképe annak az ellenállásnak, amit a terápia közben az analizált működtet, az analizált énje is egyfajta burkot képez, amivel sajátos módon, „beszédesen” megakadályozza az elfojtott elérését.

kínszaporulatot okoznak” (Freud, 1923, 38), hacsak nem kezeli a szubjektum ezeket paranoid módon, úgy, mintha külső valóságmozgások lennének. Az elfojtott ösztönrezdülések (az öröm-kín, majd a Freud által a könyvben később kifejtett élet és halálösztön motívumok) emiatt a kivédhetetlenség miatt lesznek traumatikusak. Így kap értelmet a háborús trauma is, ami egy kezelhetetlenül intenzív külső hatás, és ami így a korai elfojtott rétegekhez kapcsolódóan dolgozódik fel, és a benne szereplő dologi (*das Ding*) elfelejthetlenné, ismétlődővé válik. A trauma (baleset, a nemi erőszak stb.) oda költözik, ahol a feledhetetlen, de eddig utólagosan nem aktivált (dologi képet eddig nem szerzett) gyermekkori traumák eredői vannak.

Freud ezen a ponton tesz egy érdekes utalást: Kantra hivatkozik. Kant *A tiszta ész kritikája* elején valóban tárgyalja az érzékelést, azt, hogy „a tárgy [...] az elmét bizonyos módon illeti (afficiálja)” (Kant, 1981, 47), és ezen *a posteriori*, tapasztalati érzet akkor jöhet létre, ha a tudatban van egy *a priori* tiszta képzet. A tudat eme alapkészsége egy tiszta szemlélet, amely „két tiszta formával” a térrel és idővel működik. Freud tudat-fogalma alapvetően épít erre a kanti koncepcióra, „a mi elvont időképzetünk teljesen az észrevevő-tudatrendszer munkavégzési módjából származik” (Freud, 1923, 36-37). Freud azonban e tiszta formák mellett feltételez egy heterogén, „tisztátalan” komponenst, a tudattalant. Elismeri, hogy „a legalaposabb feldolgozást érdemelné meg Kant tétele, hogy az idő és tér szükségszerű formái gondolkodásunknak” (Freud, 1923, 36). Ami azonban a pszichoanalízis tapasztalata, a „vágyok, tehát vagyok” élménye szerint alapvetően más, az az, hogy „a tudattalan történések önmagukban idő nélküliek [...], az idő nem változtat rajtuk semmit, az időfogalom rájuk nem alkalmazható” (Freud, 1923, 36). Az ismétlési kényszer és az általa képviselt ösztönök valóban egy olyan esszenciálisan (létszerűen) *a posteriori* lelki energiát és kapcsolódó elfojtott képzetrendszert feltételeznek, amely felülírja a kanti elgondolást. Ha szabad ilyen játékot folytatni: Freud nem a „tiszta ész”, hanem a „tiszta vágy kritikáját”, vagy még pontosabban „a tiszta vágy átélését”, áttételen keresztüli ismétlését kísérli meg.

A dinamikai elmélet: ösztönkettőség az ismétlésen túl

A „túl”, azaz a halálösztön felé vezető kutatásban Freud, már a könyv vége felé, az ötödik fejezetben a vágyműködés dinamikai kereteit tárgyalja, itt mondja ki a „túl” tényleges lét-komponenseit, az élet- és a halálösztön kettősét. A belülről jövő ingerek nincsenek az érzékelő rendszerrel kivédve, korlátozva, hatásuk ezért szükségszerűen traumatikus, „gyakran adnak alkalmat ökonómiai zavarokra” (Freud, 1923, 45). Ezek „a test belsejéből származó, lelki készülékre átvitt erőhatások a szervezet úgynevezett ösztönei” (Freud, 1923, 45). Szükséges tehát, hogy dinamikai szempontból tisztázzuk ezen ösztönöknek a természetét, összefüggését az ismétlési kényszerrel. Ez a kapcsolat szükségszerűen definiálja úgy az ösztönt, hogy

„az ösztön (Trieb) nem volna egyéb, mint az élő organikus anyagban bennlakozó törekvés bizonyos korábbi állapot visszaállítására, melyet ezen élő

anyagának külső zavaró erők befolyása alatt fel kellett adnia” (Freud, 1923, 48).¹³

Az ösztön megnyugvást keres, egy olyan stabil állapotot akar visszaállítani, amelyből valamilyen külső hatás miatt az organizmusnak ki kellett lépnie, ez az a „külső, amely megbont egy tendenciát, és bizonyos értelemben létrehozza az élet kifejlődésének egész történetét” (Derrida, 2020, 270). Az ösztön „konzervatív természetű”, visszatérni akar, kivédeni, visszafordítani a külső világ (a tényleges külvilág vagy még inkább a belső külvilág, a tudattalan) nyomásai hatására történt változásokat. Ez a definíció és ez a jellemzés Freud legátfogóbb vágy-definíciója; az ember személyességét alkotó vágy nem valamiféle tökéletesedés, fejlődés, hanem pontosan a fejlődés, a változás visszavétele, az okozott zavar következményeinek kivédése, egy csendesebb, nyugalmasabb előző állapot visszaállítása. Ez a vágy abszolút östörekvése, ősrása, a személyes lét auto-thanato-biográfiájának alapja.

Freud persze – erről később ír – zavarban van: ha létezik ilyen ősvágy, ős-ösztön, akkor hol lehet ezt látni az ember életében? Hol lesz az a megfigyelhető karakter elem, bio-gráfiai jel, azaz hol látszik mint terápiás vagy egyszerűen életszerű esemény a halálösztön nyoma? Mert még ha a halálösztön lényege szerint csendes, akkor is kell, hogy legyenek hatás-jegyei az egyes ember életében. Freud ilyen hatás-jegyként értelmezi a sadizmus és mazochizmus normál életben éppúgy, mint a perverziókban felfedezhető törekvéseit, általában a destrukciót, az agressziót.

Freud „kivételt nem tűrő tapasztalatként” mondja el azt, hogy az organizmus vágyai legmélyén egy anorganikus nyugalomra törekvés áll, „minden élőlény belső okokból hal meg, és tér vissza az anorganikus világba [...], az élet végcélja a halál” (Freud, 1923, 50-51). A korábban feltételezett önfenntartási ösztön igazából nem megalapozó, hanem csak részletösztön. A szubjektum, az organizmus ugyanis nem egyszerűen meghalni akar, hanem „csak a maga módja szerint akar meghalni” (Freud, 1923, 52). Ennek kapcsán jelzi Derrida (2020, 272) Heidegger „*Sein zum Tode*” gondolatát, az autentikus halál elvét. Az önfenntartás ösztönei rész-ösztönök, amelyek az idegen halál ellen lépnek fel. Freud feltételezi, hogy maga az élet „trauma következménye, egy ma még teljesen elképzelhetetlen erőbehatás felkeltette az élettelen anyagban az élet tulajdonságait” (Freud, 1923, 51), majd újabb és újabb külső behatások, veszélyek újabb élet-elemeket kényszerítettek ki. A „szadisztikus komponens olyan halálösztön, amely leválasztódott az énről, majd a tárgy felé fordult, a mazochizmus pedig olyan rész-komponens, amely kiegészíti a sadizmust és egy olyan halálösztön, amely az én felé fordult” (Derrida, 2020, 276).

Egy biológiai analógia azonban ellentmondó következtetésekre készítet, a levezetési logika nem marad meg az ilyen monista, egyetlen ösztönt, a halálösztönt feltételező elképzelésnél. Van olyan testi elem, mondja Freud, amely kibújik a halálösztön alól, ilyen a csírasejt, mely „megőrzi az élő anyag eredeti struktúráját, és minden öröklött és újonnan szerzett ösztönképességével megrakodva, bizonyos idő múlva leválik az egész organizmusról” (Freud, 1923, 53), majd újra visszanyúl a fejlődés kezdetére, újra testet alakít ki, és „potenciálisan a halhatatlanság benyomását

¹³ Freud ezt a definíciót az eredeti német megjelenéskor kiemeli, a magyar fordítás ezt, mint általában a kiemeléseket, nem jelzi.

teszi” (Freud, 1923, 53). A csírasejt „erre a teljesítményre egy másik hozzá hasonlóval, de tőle mégis különbözővel való összeforradás által” (Freud, 1923, 53) képes. Elkerülhetetlenül feltételezni kell ezért az *életösztönök, a szexuális ösztönök* csoportját, melyek a halálösztönnél talán kevésbé ősiek, egyetlen lépéssel az élő megteremtődése után jöttek létre. Az életösztönök is konzervatívok, csak nem az anorganikust állítják vissza, hanem az organikus egyedfejlődést és a törzsfjlődést, azaz az élet első szakaszát kezdik mindig újra. Az életösztönök a szexualitás bázisán mindig új és új tárgyakat, szerveket (egyre bonyolultabb testi minőségeket) hoznak létre. Az életösztön, mondhatjuk, szupplementum, olyan, amely *protéziseket* teremt, olyan vágyat működtet, amely a törzsfjlődés vagy a személy kialakulása során őt fenntartó, életben tartó *segédeszközöket* (tudatot, tudatelőtestet, különböző új testi minőségeket vagy éppen a kultúra, a civilizáció tárgyait) teremt meg.

*

A *Jenseits des Lustprinzips* nem az ész, hanem az egyáltalán nem tiszta vágy kritikája. A vágy, mely egyrészt az élvezet és kedvetlenség, undor álarcában, másrészt valami nehezen meghatározható „túl” varázslatában működik, nem ismeret, hanem saját és mások önteremtődésének aktív és performatív folyamata. Történet-teremtés és e mindig saját történet folyamatos ismétlődésekkel, megszakadásokkal dekonstruált vállalkozása. Az, amit egyszerűen életnek lehet nevezni. Tisztátalan, mert mélyén pontosan a halál, e végtelen nyugalom és csend lakik, de megszerzése, elérése csak szadisztikus/mazochisztikus kinnal lehetséges. Freud 1919-ben saját odavezető nyomvonalát kutatta, és ebben a vezérfonalban tudta felismerni az emberi, vágyszerű létezés legfontosabb komponenseit. Tisztátalan a vágy, mert képes a szexualitással, Erósszal, ezzel az örök önteremtő csodával mégis ellenkezve, azt kiforgatva elfogadni a halált. Ez a vágy alternatív útja, az orgazmus, a szexuális, a szerelmi valóságérzék, mely a halállal szemben időlegesen működő pótlékokat, protéziseket teremt. A *Túl az örömelven* Freud számára ilyen protézis, a metapszichológia életösztönével, orgazmusával tudta saját halálát is kézben tartani.

Felhasznált irodalom

Derrida, Jacques (2020). *Life Death*. Transl. P-A. Brault, M. Naas. Ed. P-A. Brault, P. Kamuff. Chicago: University of Chicago Press.

Egri Petra (2021). A per(ver)formativitás kínzó vágya: Marina Abramović *A művész jelen van* performanszának dekonstruktív poétikája. *Filológiai Közölny*, 67(2): 162-173.

Freud, Sigmund (1900). *Álomfejtés*. (Ford. Hollós István.) Budapest: Helikon, 2000.

Freud, Sigmund (1920). *Jenseit des Lustprinzips*. In: Uő, *Gessammelte Werke*, 13 (3-69). London: Imago Publishing Co., 1940.

Freud, Sigmund (1923). *A halálösztön és az életösztönök* („Jenseits der Lustprinzip”). (Ford. Kovács Vilma.) Budapest: Világirodalom Könyvkiadóvállalat.

Green, André (2000). Object(s) and subject. In: *André Green at the Squiggle Foundation* (17-37). Ed. Jan Abram. London: Routledge.

Kant, Immanuel (1981). *A tiszta ész kritikája*. Budapest: Akadémiai Kiadó.